

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول : کلیات و مفاهیم
۲	۱. ۱. طرح پژوهش.....
۲	۱. ۱. بیان مسئله.....
۴	۱، ۱، ۲. اهمیت و ضرورت تحقیق.....
۵	۱، ۱، ۳. سوالات تحقیق.....
۵	۱، ۱، ۴. فرضیه های تحقیق.....
۶	۱، ۱، ۵. پیشینه تحقیق.....
۷	۱، ۱، ۶. روش تحقیق.....
۷	۱. ۲. مفاهیم تحقیق (تعریف اصطلاحات).....
۷	۱. ۲. ۱. روایات تفسیری.....
۱۶	۱، ۲، ۲. گونه های روایات تفسیری.....
۱۶	۱، ۲، ۳. آموزه های روایات.....
۱۷	۱، ۲، ۴. سوره لقمان.....
	فصل دوم: گونه شناسی روایات تفسیری
۲۳	۲، ۱. روایات بیانگر فضایل سور.....
۲۳	۲، ۲. ترسیم فضای نزول.....
۲۴	۲، ۳. ایضاح لفظی.....
۲۴	۲، ۴. ایضاح مفهومی.....
۲۵	۲، ۵. بیان مصداق (جری و تطبیق).....
۲۶	۲، ۶. بیان لایه های معنایی.....
۲۷	۲، ۷. استناد به قرآن.....

۲۷	۸,۲ پاسخگویی با قرآن
۲۷	۹,۲ بیان اختلاف قرائت
۲۷	۱۰,۲ بیان حکمت و علت حکم
۲۷	۱۱,۲ احادیث اخلاقی

فصل سوم: بیان آموزه‌های هدایتی با تأکید بر روایات تفسیری

۱۰۲	۱,۳ اعتقادی
۱۰۲	۱,۱,۳ توحید
۱۰۴	۱,۱,۳ صفات خدا
۱۰۴	۲,۱,۳ سنت‌های خدا
۱۰۴	۲,۱,۳ معاد
۱۰۵	۳,۱,۳ امامت
۱۰۶	۲,۳ آموزه‌های اخلاقی
۱۰۶	۱,۲,۳ شکرگزاری
۱۰۶	۱,۱,۲,۳ وجوب شکر نعمت‌های الهی
۱۰۷	۲,۱,۲,۳ وجوب شکرگزاری پدر و مادر
۱۰۸	۲,۲,۳ ادب
۱۰۸	۱,۲,۲,۳ آداب در راه رفتن
۱۰۹	۲,۲,۲,۳ آداب در سخن گفتن
۱۱۰	۳,۲,۲,۳ آداب معاشرت
۱۱۰	۱,۳,۲,۲,۳ تواضع و حسن خلق
۱۱۱	۲,۳,۲,۲,۳ تکبر
۱۱۲	۳,۳,۲,۳,۳ اصلاح بین مردم
۱۱۳	۳,۲,۳ صبر

۱۱۳	۴,۲,۳. تربیت فرزند
۱۱۵	۷,۲,۳. تحریم لهوالحدیث
۱۱۶	۵,۲,۳. توکل و تقوا
۱۱۷	۳.۳. آموزه‌های اجتماعی
۱۱۷	۱,۳,۳. امر به معروف و نهی از منکر
۱۱۸	۲. ۳. ۳. طلب علم
۱۱۹	۴,۳. آموزه‌های علمی
۱۱۹	۱,۴,۳. اشاره به نیروی جاذبه زمین
۱۱۹	۲,۴,۳. اسرار آفرینش کوه
۱۲۰	۳. ۴. ۳. اثرات شنیدن موسیقی
۱۲۱	۴,۴,۳. علم به جنین
۱۲۱	۵,۴,۳. منشأ بارش باران
۱۲۲	۵,۳. آموزه‌ی فقهی
۱۲۴	نتیجه گیری
۱۲۸	فهرست منابع

فصل اول : کلیات و مفاهیم

فصل اول: کلیات تحقیق

۱.۱. طرح پژوهش

۱.۱.۱. بیان مسئله

قرآن مجید، برترین و آخرین پیام خداوند و بزرگ‌ترین گوهر گران‌بهای به‌جای مانده از پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌و‌آله‌و‌سلم) سرچشمه جوشان معارف اسلامی و مدار و محور تمامی مسلمانان است. این اقیانوس بی‌کران که به ژرفای حقایق آن نمی‌توان رسید و شگفتی‌هایش را پایانی نیست^۱ پایه‌پای زمان، همانند خورشید و ماه بر همه‌ی ملت‌ها در طول زمان می‌تابد.^۲

و بر یکایک بینش‌ها و گرایش‌های هر ملتی، آیه یا آیاتی از آن انطباق می‌یابد و راهگشای انسانهای تشنه‌ی حقیقت است^۳ نخستین گام برای ورود به این دریای بی‌کران قرآن، نوشیدن و نوشاندن معارف حیات بخش آن، شناخت دقیق این کتاب گران‌سنگ است، آنان که قرآن را آن‌گونه که هست، نشناخته‌اند، آن‌گونه که باید، به آن ارج نمی‌نهند و چنانکه بایسته است، از آن بهره نمی‌برند و به جای اینکه از انس با قرآن لذت ببرند، دل‌زده و خسته می‌شوند و سرانجام کارشان به آنجا می‌کشد که از آن سودی جز زیان و گمراهی نمی‌برند.^۴

در عصر کنونی، با توجه به آشفتگی فکری و فرهنگی جهان و سرگردانی اندیشمندان جهان نسبت به شناخت انسان و قوانین جامعه، ضرورت شناخت فرهنگ عمیق اسلام،

^۱. لا یفنی عجایبه و لاتنقضی غرائبه (نهج‌البلاغه ، کلام ، ۱۸) .

^۲. اشاره به حدیث نقل شده از امام صادق (علیه السلام) که فرمود: یجری کما یجری اللیل و النهار و کما تجری الشمس و القمر

^۳. اشاره به حدیث نقل شده از امام باقر (علیه السلام) که فرمودند: « ان القرآن یجری من اوله الی آخره ما قامت السموات و الارض و لكل

قوم آیه یتلونها. محمدباقر مجلسی ، بحارالانوار ، چاپ دوم (بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق) ج ۲۳، ص ۷۹.

^۴. و لا یزید الظالمین الا خساراً (إسراء ، ۸۲).

و آشنایی با مبانی تعلیم و تربیت آن و نیز شناخت قرآن بیش از هر زمان دیگر، اهمیت پیدا می‌کند. قرآن استاد اخلاقی است که به ضعف‌ها و دردهای جامعه انسانیت آشناست و با این آشنایی طرح گفتار درمانی ارائه می‌دهد و به تعبیر نهج‌البلاغه قرآن « دواء دائکم »؛ داروی دردهایتان است.^۱

قرآن کتابی نیست که انسانها را تنها پند و اندرز دهد و مسائل زندگی را به صورت ذهنی و تئوری بیان کند، بلکه در هر زمان که خواسته است نیکی‌ها را بیان کند، با ارائه نمونه‌های عینی در جامعه صداقت و صراحت و واقع‌گرایی خود را به اثبات رسانیده است و همواره نیکی‌ها را با مطرح ساختن شخصیت نیکان معرفی کرده است؛ یکی از همین افراد نمونه و الگوهای تربیتی قرآن، شخصیت لقمان حکیم است که دستورات اخلاقی‌اش آنچنان سازنده و اخلاقی است که آفریدگار جهان، سخنان و اندیشه‌های عالی او را در قرآن به عنوان عالی‌ترین برنامه زندگی برای ما فرو فرستاده است و چون همین سخنانش، پاره‌ای از آیات سوره را تشکیل می‌دهد به نام او نامبردار شده است؛ این سوره سی و یکمین سوره از سوره صد و چهارده گانه قرآن کریم و از سوره مکی است که سی و چهار (۳۴) آیه دارد.

در تفاسیر روایی امامیه و نیز دیگر کتب تفسیری مرتبط، ذیل این سوره روایات تفسیری فراوانی آمده است به طور نمونه در تفسیر نور الثقلین ۱۲۰ روایت؛ در تفسیر البرهان ۶۱ روایت وارد شده است.

دسته‌بندی و گونه‌شناسی این روایات و سپس استخراج آموزه‌های تربیتی آنها هدف اصلی این نوشتار را شامل می‌شود؛ بدین صورت که در بخش اول روایات گونه‌شناسی شده است و سپس در بخش سوم نگارنده بر پایه‌ی این روایات به استخراج آموزه‌های تربیتی سوره پرداخته است.

^۱. نهج‌البلاغه، خ، ۱۵۸.

۱,۱,۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

نگارنده در این نوشتار بر آن است که سوره‌ی مبارکه لقمان را از دو منظر مورد بررسی قرار دهد که ضرورت هر قسم را می‌توان چنین بیان کرد.

۱. گونه‌شناسی روایات تفسیری

مسئله گونه‌ها و انواع روایات تفسیری، تا پیش از دهه‌های اخیر، به صورت جدی مورد توجه پژوهشگران قرآنی نبوده است، پیشینیان با اینکه خود در جمع‌آوری و تنظیم روایات تفسیری، تلاش تحسین‌برانگیزی از خود نشان دادند، ولی اشاره‌ای چندان به تنوع و گوناگونی روایات نشده است. اما در دهه‌های اخیر، شماری از پژوهشگران قرآنی به بررسی و استقراء و نام‌گذاری این گونه‌ها اقدام کرده‌اند، بی‌تردید شناخت نظم یافته این انواع، به بهره‌مندی آسان‌تر از روایات تفسیری و به تبع آن استخراج آموزه‌های آن‌ها خواهد انجامید.

۲. استخراج آموزه‌های تربیتی سوره

قرآن کریم بدون شک اصلی‌ترین منبع معارف و آموزه‌های ناب الهی جهت هدایت انسان‌هاست آموزه‌هایی که اگر به واقع اساس زندگی‌مان قرار گیرد بسیاری از خلأهای اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و ... را که امروزه بسیاری را گریبان گیر کرده است از بین خواهد برد و موجودیت ما را به چیزی که باید باشیم نزدیک و نزدیک‌تر می‌کند. لذا در این راستا، سوره لقمان را برگزیدیم سوره‌ای که مباحث اخلاقی آن بر محتوای کلی سوره سایه افکننده است و می‌توان گفت حکیمانه‌ترین سوره قرآن محسوب می‌شود چراکه قرآن در این سوره حکمت لقمان را در آیه‌های خود جاودانه ساخته است تا مشعل و هدایتی فراروی انسان‌ها باشد، برنامه تربیتی لقمان صرفاً به یک یا چند جنبه از جوانب وجودی توجه ننموده بلکه برای سعادت و هدایت بشر جامعیت خاص دارد.

۳,۱,۱ سوالات تحقیق

سوالات اصلی:

۱. روایات تفسیری سوره لقمان از لحاظ گونه‌شناسی در چه دسته‌هایی جای می‌گیرند؟

۲. مهم‌ترین آموزه‌های این روایات کدام‌اند؟

سوالات فرعی:

۱. علاوه بر آموزه‌های تربیتی، مهم‌ترین آموزه‌های مستفاد از این روایات به ترتیب اهمیت

کدام‌اند؟

۲. هر کدام از آموزه‌ها چه درصد از روایات سوره را به خود اختصاص داده‌اند؟

۴,۱,۱ فرضیه‌های تحقیق

۱. به نظر می‌رسد که روایات تفسیری سوره لقمان در تبیین‌های (ایضاح مفهومی، ایضاح لفظی، بیان مصداق، ترسیم فضای نزول) جای می‌گیرند.

۲. با توجه به محتوای سوره لقمان به نظر می‌رسد که آموزه‌های تربیتی فراوانی در روایات تفسیری این سوره وجود دارد و جنبه تربیتی روایات نسبت به سایر جنبه‌ها رجحان دارد.

۳. بعد از آموزه‌های تربیتی، آموزه‌های اجتماعی، فقهی، اعتقادی و ... مهم‌ترین آموزه‌های بر گرفته از روایات این سوره‌اند.

۱,۵. پیشینه تحقیق

در این خصوص می‌توان گفت تحت هر کدام از بخش‌های این پژوهش؛ کارهایی ارزشمند با عناوین ذیل صورت پذیرفته است:

۱. روایات تفسیری شیعه، گونه شناسی و حجیت، مهدی مهریزی؛ مجله علوم حدیث؛ شماره ۵۵؛ بهار ۱۳۸۹.

رویکرد اصلی این اثر، تحقیق پیرامون روایات تفسیری شیعه از دو زاویه، گونه شناسی و حجیت آن‌ها می‌باشد بدین صورت که: در بخش نخست روایات از نظر سبک و گونه شناسی به ده گروه تقسیم و ضمن ارائه تعریفی از این اقسام دهگانه، برای هر کدام نمونه‌ای ذکر شده است.

و دومین بخش مقاله، بیان دیدگاه‌های سه‌گانه عالمان شیعه درباره حجیت احادیث تفسیری و ادله آن‌ها است.

بنابراین، همان‌طور که پیداست در این پژوهش، مبحث گونه شناسی روایات تفسیری به صورت کلی و در حد معرفی اقسام دهگانه کار شده است.

۲. پژوهشی تطبیقی در روایات تفسیری فریقین، مهدی رستم نژاد؛ قم؛ مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر، ۱۳۹۰.

اثر حاضر، روایات تفسیری فریقین را از جنبه‌های مختلفی چون؛ حجیت و اعتبار، نقش آن‌ها در فهم قرآن، منبع شناسی روایات، و مورد بررسی قرار داده است.

در این پژوهش، روایات تفسیری به صورت تطبیقی (امامیه و اهل سنت) آن‌هم از جنبه‌های مختلف بررسی شده است، از جمله این جوانب، مسئله گونه شناسی و انواع روایات تفسیری است که مؤلف ضمن پرداختن به آن در بخشی بسیار کوتاه، از نظر سبک و گونه شناسی به ۵ گروه تقسیم کرده و برای هر کدام نمونه‌ای را آورده است.

۳. تفسیر روایی سوره لقمان، ابراهیم فلاحی؛ استاد راهنما: محمدعلی مهدوی راد؛ دانشکده علوم حدیث قم؛ تیرماه ۱۳۸۸.

آنچه در این رساله بر آن تلاش شده این است که با استناد به روایات تفسیری و منبع قرار دادن آن‌ها، تفسیری صحیح با صبغه‌ی روایی و اثری از آیات سوره لقمان ارائه دهد تفسیری عاری از اسرائیلیات و روایات جعلی که بر اساس روایات صحیح باشد.

این رساله کار خود را فقط در یک جنبه پیش برده است از طرفی اهتمام نگارنده آن به انتخاب احادیث صحیح برای تفسیر آیات، نشان می‌دهد تمرکز اصلی آن بر روی اصل روایات از نظر صحت داشتن و یا عدم آن است.

۱٫۱٫۶ روش تحقیق

شیوه پژوهش در این رساله کتابخانه‌ای و روش آن تحلیلی است؛ که پس از انتخاب موضوع تحقیق، باراهنمایی استاد راهنما، روایات تفسیری اهل بیت ذیل سوره مبارکه لقمان با استناد به منابع اولیه و تفاسیر روایی شیعه جمع‌آوری و با توجه به منابع تفسیری مورد اعتماد هر روایت ذیل گونه-ی مناسب خود قرار داده شده است.

در فصل پایانی، پیام‌های مستفاد از این روایات با مراجعه به تفاسیر تربیتی و اخلاقی و دیگر کتب مرتبط استخراج و به صورت عنوان‌بندی شده مطرح شده‌اند.

۱٫۲ مفاهیم تحقیق (تعریف اصطلاحات)

۱٫۲٫۱ روایات تفسیری

بنا به اینکه این اصطلاح متشکل از دو واژه‌ی (روایت و تفسیر) می‌باشد لازم است هرچند به صورت مختصر و گذرا اشاره‌ای به آن‌ها داشته باشیم:

روایت: در لغت مصدر و از ریشه‌ی «روی»^۱ و به معنای «نقل کردن و گزارش دادن» است.^۲

روایت به دو معنا به کار رفته است:^۳

۱. به معنای مصدری و مراد از آن «نقل کردن حدیث با سند» است؛ چنانکه گفته می‌شود: «روایة الأكابر عن الأصاغر»؛ یعنی: حدیث نقل کردن بزرگ‌ترها از کوچک‌ترها.

۲. به معنای اسمی که مترادف با حدیث و جمع آن «روایات» است.

۱. به نقل از: شادی نفیسی، درایة الحدیث - بازپژوهی مصطلحات حدیثی د نگاه فریقین، چاپ نهم (تهران، سمت، پائیز

۹۲) ص ۳۹؛ مجید معارف، تاریخ عمومی حدیث شیعه، بی‌جا (تهران، نشر کویر، ۱۳۸۶) ص ۳۵.

۲. نفیسی، ص ۳۹.

۳. همان.

البته اهل سنت، روایات را بیشتر به معنای اول به کار برده‌اند.

روایت نزد محدثان به نام‌های دیگری نیز معروف است؛ مانند حدیث، سنت، خبر و اثر^۱

روایت در اصطلاح خبری را گویند که به طریق نقل به معصوم منتقل گردد خواه به شکل متواتر یا مستفیض و خواه به شکل خبر واحد.^۲

تفسیر:

معنای لغوی: در لغت مصدر باب تفعیل از ماده‌ی «فَسَر» است؛^۳ البته برخی این واژه را مرادف «فَسْر» و برخی مبالغه‌ی آن دانستند، ولی اکثر قریب به اتفاق لغت‌شناسان، تفسیر را به کشف و شرح معانی الفاظ و عبارات اختصاص داده‌اند.^۴

معنای اصطلاحی: «التفسیر هو بیان معانی الآیات القرآنیة و الکشف عن مقاصدها و مدالیلها».^۵ تفسیر عبارت است از بیان معانی آیات و توضیح مراد و مقصود خدای متعال در آیات قرآن کریم. آنچه از این تعریف می‌توان دریافت این است که «تفسیر» تنها توضیح نکات مبهم الفاظ و کشف معنای ظاهری آن‌ها نیست؛ بلکه در مواردی صادق است که کلام از نوعی پیچیدگی و خفا برخوردار بوده و در فرآیند تفسیر این خفای یادشده، برطرف و لایه‌های پنهان آن آشکار گردد.^۶

^۱ به نقل از: معارف، ص ۳۵؛ مهدی رستم نژاد، پژوهشی تطبیقی در روایات تفسیری فریقین، بی‌چا (قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر، ۱۳۹۰) ص ۲۲.

^۲ معارف، ص ۳۵؛ کاظم مدیرشانه چی، در آیه‌الحدیث (قم، نشر دفتر انتشارات اسلامی حوزه قم، پائیز ۱۳۷۲) ص ۴۲.

^۳ محمدبن مکرم، ابن منظور، لسان العرب، چاپ سوم (بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴) ذیل ماده فَسَر؛ ابوالقاسم حسین محمد راغب الاصفهانی، معجم مفردات الفاظ قرآن (لبنان، دارالعلم، ۱۴۱۲ق) ذیل ماده فَسَر.

^۴ به نقل از: علی اکبر بابایی و دیگران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، (قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹) ص ۶ و ۵.

^۵ سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان (قم، نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۴ش) جلد ۱، ص ۴؛ خویی، سید ابوالقاسم،

البیان، (ترجمه‌ی سید جعفر شهیدی)، (تهران، دارالتقلین، ۱۳۸۴) ص ۵۴۵.

^۶ خویی، ص ۵۴۵ به بعد؛ حسین علوی مهر، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری (قم، اسوه، ۱۳۸۲) ص ۱۹؛ محمد هادی معرفت،

تفسیر اثری جامع (ترجمه جواد ابروانی، قم، تمهید، ۱۳۹۰) ج ۱، ص ۳۵.

روایت تفسیری:

«روایت تفسیری، روایتی است که بخشی از آیه، در آن، مذکور باشد و یا روایت ناظر به آیه‌ای باشد که خود آیه، در حدیث، مذکور نیست، اما حدیث، به بیان مراد خداوند در آن آیه پرداخته و یا زمینه فهم آن را فراهم ساخته است».^۱

همچنین، تفسیرهایی که با استناد به این روایات، در صدد فهم درک معانی و مقاصد آیات هستند، «تفسیر مأثور» و روش تفسیری آن‌ها «تفسیر اثری» نام دارد.^۲

توضیح آیات توسط روایات صور مختلفی دارد همان‌طور که علامه طباطبایی در تعریف روایات تفسیری بیان می‌کنند: «روایاتی که بیانگر تمام مراد خدا از آیات قرآن است و صرفاً برخی از موارد و مصادیق قابل انطباق آیه را بیان می‌کنند. گاهی لفظ مجمل است و روایت مراد حقیقی آن را تبیین می‌کند و گاهی لفظ آیه، عام و مطلق است و روایات، آن را تخصیص یا تقیید می‌زند».^۳

به نظر می‌رسد دانشمندان علوم قرآن و تفسیر، تعریف دقیق و واحدی از «روایات تفسیری» ارائه نکرده‌اند و در این زمینه اختلاف دیدگاه‌ها دیده می‌شود؛ البته منشأ این اختلافات به تفاوت دیدگاه‌ها در خصوص «حدود و دامنه روایات تفسیری» برمی‌گردد.

در حال، در این نوشتار، مقصود ما از روایات تفسیری، همه‌ی گونه‌ها و روایاتی است که توسط مفسران در مباحث تفسیری، به‌ویژه در مجموعه‌های روایی، در ذیل آیات قرآنی ثبت و ضبط شده‌اند؛ گرچه برخی از آن‌ها را به مفهوم دقیق کلمه، نمی‌توان در زمره‌ی تفسیر به شمار آورد؛ همان‌طور که مراجعه به منابع تفسیری، نشان می‌دهد دایره‌ی روایات تفسیری نزد مفسران، بسیار فراتر از معنای اصطلاحی است و در واقع از هر روایتی که به نوعی به فهم آیه کمک می‌کند بهره‌جسته و در محدوده‌ی آن گنجانده‌اند.^۴

^۱. مهریزی، ص ۶.

^۲. رستم نژاد، ص ۲۴.

^۳. کامران ایزدی مبارکه، نگاهی به تاریخچه و روش تفسیر روایی قرآن (مجله الهیات و حقوق اسلامی دانشگاه سیستان، شماره

۲، پائیز و زمستان ۱۳۸۴) ص ۴.

^۴. سهیلا جلالی کندری؛ عذرا میثاقی، گونه‌های روایات تفسیری امام سجاد (علیه السلام) در حوزه تعیین مصداق، (مطالعات قرآن و

حدیث، شماره ۸، تابستان ۱۳۹۰) ص ۳۴.

روایات (احادیث) تفسیری، بخشی قابل توجه از میراث حدیثی مسلمانان را تشکیل می‌دهند. بر پایه‌ی سه موسوعه احادیث تفسیری - که در قرن‌های دهم تا دوازدهم تألیف شده‌اند - تعداد این احادیث را می‌توان بیش از پانزده هزار دانست.

این روایات به‌طور پراکنده در جوامع روایی شیعه و سنی آمده است. سید هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷ق) در تفسیر البرهان، ۱۲۱۲۸ حدیث و عبد علی حویزی (م ۱۱۱۲ق) نیز در تفسیر نور الثقلین، ۱۳۴۲۲ حدیث جمع کرده است علاوه بر جوامع روایی، برخی از مؤلفان در پی جمع‌آوری روایات تفسیری بوده‌اند که تعدادی از کتاب‌های آنان اکنون در دسترس است.^۱

مشهورترین مجموعه روایات تفسیری اهل سنت، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور اثر جلال‌الدین سیوطی است. پیش از او، محمد بن جریر طبری نیز بیشتر روایات تفسیری را در کتاب جامع البیان عن تأویل آی القرآن آورده است.

و در میان تفاسیر روایی شیعه، تفسیر علی بن ابراهیم قمی، تفسیر عیاشی، تفسیر فرات کوفی، تفسیر نعمانی، تفسیر نورالثقلین و البرهان فی تفسیر القرآن مشهورترین تفاسیر روایی به شمار می‌روند.^۲

در خصوص مصادیق روایات تفسیری بین علمای شیعه و اهل سنت اختلاف نظر وجود دارد چراکه اهل سنت روایات تفسیری را اعمّ از روایات پیامبر (صلی الله علیه و اله و سلم) و اقوال صحابه در تفسیر آیات می‌دانند. برخی روایات تابعان را نیز در شمار روایات تفسیری دانسته‌اند هرچند که در خصوص اقوال تابعان به‌عنوان نقل تفسیری بین بزرگان اهل سنت اختلاف نظر وجود دارد اما عملاً تفاسیر مأثور اهل سنت آکنده از اقوال تابعان است؛ در مقابل علمای شیعه از دیرباز روایات تفسیری را منحصر به احادیث وارده از پیامبر (صلی الله علیه و اله و سلم) امامان معصوم دانسته‌اند.^۳

ریشه‌ی این اختلاف به اختلاف دیدگاه فریقین در خصوص عدالت صحابه برمی‌گردد؛ چراکه قاطبه اهل سنت صحابه را عادل می‌دانند ولی از نظر علما و مفسران امامیه بین صحابه و ناقلان دیگر هیچ فرقی وجود ندارد و در خصوص وثاقت شان باید از نظر رجالی بحث شود. ولی در

^۱ مهریزی، ص ۴؛ سید رضا مؤدب، مبانی تفسیر قرآن، بی‌چاپ (قم، دانشگاه قم، ۱۳۸۸)، ص ۲۳۳ و ۲۳۴.

^۲ مهریزی، ص ۴.

^۳ مجید معارف، حدیث - جایگاه و کارکرد آن در تفسیر المیزان (نشریه علوم قرآن و حدیث، شماره ۱۱، پائیز ۱۳۸۴) ص ۴.

موردپذیرش روایات تابعان از نظر اهل سنت همان‌طور که گفته شد اختلاف نظر وجود دارد که پذیرش سخنانشان را مشروط به قید و شرط می‌کند.^۱

اعتبار و حجیت مجموعه روایات غیر فقهی نیز، از دیرباز مورد گفتگو میان دانشمندان اسلامی قرار گرفته است و در این باره دیدگاه یکسانی وجود نداشته است.

این مبحث حجیت و عدم حجیت روایات غیر فقهی از جمله روایات تفسیری عمدتاً در آثار دانشمندان شیعه مطرح شده است و دانشمندان اهل سنت کمتر به آن پرداخته‌اند؛ چرا که اهل سنت میان روایات فقهی و غیر فقهی فرق نهاده‌اند و کسانی از اهل سنت که حجیت خبر واحد را پذیرفته‌اند، حجیت آن را در باب تفسیر نیز پذیرفته‌اند.^۲

روایات تفسیری که به عنوان «منبع قرآن»، در فهم آیات از آن‌ها کمک گرفته می‌شود، از نظر اعتبار همسان نیستند؛ زیرا از نظر سند و متن و مصادر آن‌ها (روایات پیامبر، اهل بیت، صحابه، تابعان) متفاوت هستند؛ لذا مفسرین بر اساس مبانی خود در چگونگی استفاده از آن‌ها به عنوان منبع، اختلاف نظر دارند؛ زیرا روایات از جهت صدور و تحولات بعدی در چگونگی نقل، یا متواتر یا خبر واحد هستند.^۳

همه افرادی که در خصوص حجیت یا عدم آن اظهار نظر کرده‌اند اصل حجیت داشتن روایات معصومان را قبول دارند بدین معنا که اگر کلام معصومان برای ما اثبات شود بدان عمل می‌کنیم پس منظور از حجیت روایات تفسیری، در واقع اعتبار طریق و نوع خبر تفسیری است (اینکه از چه طریقی روایت برای ما اثبات می‌شود - متواتر است - متواتر محفوف به قراین و یا خبر واحد محفوف به قرائن). نه اینکه روایات تفسیری معصومان به فرض صحّت آن، آیا حجیت دارند یا نه.

روایات متواتر، اعم از تواتر لفظی و یا معنوی، در تفسیر معتبر دانسته شده و اعتبار آنها ناشی از قطعیت صدور آنها و کثرت راویان آنها در طبقات است، گرچه تعداد آن‌ها به ویژه تواتر لفظی نادر است و نمی‌تواند در تفسیر نقش مهمی را در منبع بودن داشته باشد.^۴

^۱ یزدی مبارکه، ص ۴.

^۲ علی احمد ناصح، پژوهشی در اعتبار احادیث تفسیری (پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، سال اول، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۱) ص

۵۰.

^۳ مؤدب، ص ۲۳۴.

^۴ مؤدب، همان، ص ۲۳۴.

بنابراین مهم‌ترین بحث در باب اعتبار روایات، مربوط به «اخبار آحاد» است که جمع زیادی از روایات تفسیری را شامل می‌شود.

در خصوص اعتبار اخبار آحاد سه دیدگاه در بین دانشمندان شیعی وجود دارد:

۱- عدم حجیت اخبار آحاد: گروهی همانند سید مرتضی برای خبر واحد اعم از تفسیری و غیر آن حجیتی قائل نیستند.^۱

۲- حجیت اخبار آحاد در باب تفسیر: آیت‌الله خویی حجیت خبر واحد را در باب تفسیر پذیرفته است^۲ و معتقد است که خبر واحد معتبر، از جمله دلایل ظنی و دارای «حجیت تعبدیه» است و در تمام موارد به جای دلیل علمی می‌توان از آن استفاده کرد و شامل قول به «غیر علم» نیست و عقلا خبر واحد معتبر را همانند علم می‌دانند بدون آنکه در آثار آنها، بین تعبدیات و غیر آن فرق بگذارند^۳

۳- حجیت اخبار آحاد در تعبدیات و آیات فقهی: از جمله شیخ طوسی که عقیده دارد خبر واحد در تعبدیات و آیات فقهی حجت است.^۴

حجیت روایات را از جهت صدور و مصادر آنها را می‌توان در سه بخش مورد تحلیل قرارداد:

۱- پیامبر سنت پیامبر:

در این خصوص بر اساس آیه ۴۴/نحل بین مذاهب اسلامی اتفاق نظر وجود دارد.^۵ در خصوص حجیت سنت پیامبر دلایل دیگری^۱ همچون عصمت و آیات دیگر (نحل/۶۴، حشر/۷) وجود دارد که به دلیل جلوگیری از اطاله‌ی مطلب از بیان آن خودداری می‌کنیم.

^۱ به نقل از: علیرضا کوهی، «پروسی اعتبار و کارکرد روایات تفسیری از دیدگاه امام خمینی» (راهنما: دکتر محمد تقی دیاری، دفاع: ۱۳۸۹) ص ۵۴. جعفر انواری، اعتبار روایات معصومان در تفسیر قرآن (ادیان و عرفان، شماره ۷۱، آبان ۱۳۸۲) ص ۴.

^۲ کاظم قاضی زاده و مریم جعفری، تحلیل تفاوت دیدگاه‌های قائلان به حجیت اخبار آحاد در حوزه‌ی تفسیر (نشریه علوم حدیث، شماره ۶۰-۵۹، بهار و تابستان ۱۳۹۰) ص ۳.

^۳ به نقل از: کوهی، ص ۵۴؛ انواری، ص ۴.

^۴ به نقل از: کوهی، همانجا.

^۵ محمد رضایی اصفهانی، اعتبارسنجی روایات تفسیری با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله معرفت (دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال چهارم، شماره ۸، پائیز و زمستان ۱۳۹۱) ص ۶؛ محمدعلی مهدوی راد، آفاق تفسیر، بی‌جا (تهران، هستی، ۱۳۸۲) صص ۹-۱۲۶؛ معرفت، جلد ۱، ص ۹۸.

۲- حجیت سنت اهل بیت:

ایشان همچون پیامبر حجت است و با شرایط خاص خود در تفسیر معتبر است یعنی بیان آنان به بیان پیامبر در آیه ی ۴۴/نحل ملحق می شود.^۲

در این باره دلایل زیادی که مورد قبول فریقین است وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می کنیم:

حدیث ثقلین که توسط علمای شیعه و سنی به صورت متواتر نقل شده است این حدیث شرط عدم گمراهی مسلمانان را تمسک به قرآن و اهل بیت، به صورت باهم و در کنار همبر شمرده است؛ پس اگر مسلمانان به هر دوی آنان یا یکی از آنها تمسک نکنند، گمراه می شوند؛ بنابراین اهل بیت کنار قرآن، حجت و معتبرند و حجیت اهل بیت جز حجیت سنت آنان - اعم از قول و فعل و تقریر - نیست.^۳

دوم: احادیث متعددی که از اهل بیت حکایت شده است که فرموده اند: «هر چه را ما میگوییم کلام پیامبر است».^۴

سوم: احادیث دیگری که بر ملازمت امام علی - امامان بعد او - با قرآن دلالت دارد.^۵

۳- حجیت سخنان تابعین و صحابه

هر چند برخی افراد، تفسیر روایی را شامل روایات صحابه و تابعین می دانند ولی عالمان شیعی در مورد اعتبار سخنان آنها، قائل به تفصیل می شویم:

* مطالبی که به عنوان معنای لغات قرآن از آنان نقل شده، با فرض آگاهی آنان از لغت عرب صدر اسلام در همان حوزه معتبر است.^۱

۱. محمد اسعدی، سایه ها و لایه های معنایی - در آمدی بر نظریه معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری، بی جا (قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶) ص ۴۰-۳۳۹؛ پرویز آزادی، نقد و بررسی جایگاه روایات در تفسیر قرآن (مجله رشد آموزش و معارف اسلامی، شماره ۸۲، سال ۱۳۹۰) ص ۴۱.

۲. رضایی اصفهانی، ص ۷؛ مهدوی راد، ص ۱۳۵؛ مؤدب، ص ۲۲۶ و ۲۲۷.

۳. معرفت، تفسیر و مفسران (قم، التمهید، ۱۳۸۸) ج ۱، ص ۲۳۸؛ مهدوی راد، همان، ص ۱۳۴-۱۲۹؛ مؤدب، ص ۲۲۷؛ عزت الله مرتضایی،

تفسیر قرآن و روش های آن، بی جا (تهران، خانه کتاب، ۱۳۹۰) ص ۶۳.

۴. خوبی، جلد ۱۸، ص ۲۷۶؛ رضایی اصفهانی، اعتبارسنجی روایات تفسیری، ص ۷.

۵. رضایی اصفهانی، همان، ص ۷.

*مطالب در حوزه شأن نزول آیات در صورت مشاهده شأن نزول و وثاقت آنان، کلامشان به عنوان راوی معتبر است و راه خوبی برای روشن شدن اسباب نزول آیات است.^۲

*مطالبی که از پیامبر می آورند در صورتی که قول و فعل و تقریر ایشان را حکایت کند موثق باشند سخنانشان به عنوان راوی معتبر است.^۳

*مطالب به عنوان نظر شخصی قابل احترام است، همچون سخنان سایر مفسران، مورد نقد و بررسی قرار می گیرد.

اما این سخنان برای ما حجّت نیست، زیرا دلیلی از قرآن، سنت پیامبر یا عقل، برای اعتبار آنها در دست نداریم و اجماعی نیز در این مورد وجود ندارد، مگر آنکه عصمت یکی از صحابه مثل حضرت علی با دلیل خاص ثابت شود که در این صورت، سنت او در تفسیر و غیر آن حجت است؛ بنابراین سنت صحابیان و تابعان - غیر از اهل بیت - در تفسیر قرآن، حجّت و معتبر نیست.^۴

آیت الله معرفت برای اقوال صحابه ارزش خاصی قائل بود، چون آنها را نزدیک به زمان پیامبر می دانستند که معمولاً مطالب آن حضرت را نقل می کردند و این مسئله به این برمی گردد که ایشان برای صحابه تعریف خاصی ارائه می دادند که با تعریف مشهور که معمولاً می گویند «هر کس پیامبر را ملاقات کرده است از صحابه او شمرده می شود» مخالف بوده و بارها در جلساتشان به همین مطلب اشاره نموده اند.^۵

روایاتی که به عنوان منبع استفاده می شوند در مواردی، همچون دیگر روایات دچار آسیب شده اند برخی ضعف سند دارند مانند آنکه روایان آنها توثیق نشده است و یا تضعیف شده یا سند آنها فاقد اتصال است و یا بعضاً جعل شده اند یا از اسرائیلیات هستند و از درون سست هستند.^۶

چنانکه علامه در این باره می نویسد: «نفوذ اسرائیلیات (مسیحی و یهودی) و روایات ساختگی در میان روایات ما، (واقعی) انکارناپذیر است»^۱

۱. رضایی اصفهانی، همان، ص ۸، مهدوی راد، ص ۱۳۵.

۲. مهدوی راد، ص ۳۵؛ رضایی اصفهانی، اعتبار سنجی روایات تفسیری، ص ۸.

۳. رضایی اصفهانی، همان، ص ۸.

۴. رضایی اصفهانی، همان، ص ۸.

۵. مجله حوزه و پژوهش، مصاحبه با استاد معرفت، شماره ۱۷ و ۱۸، ص ۱۹ و ۲۰.

۶. علی اکبر رستمی، آسیب شناسی روایات تفسیری (پژوهش های دینی)، سال دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۰، ص ۲.

از این رو بایسته است که آسیب‌شناسی و پاک‌سازی روایات، مورد توجه جدی دانشوران، به‌ویژه شیعه قرار گیرد. مفسران در مواردی بحث دلالتی و متنی را در این خصوص به کمال نرسانده‌اند و در مواردی تنها به نقل آن‌ها اکتفا کرده‌اند بدین جهت بررسی‌های سندی و متنی در این روایات سودمند است.

مفسران معاصر همچون علامه طباطبایی با کمک دانش رجال، درایه و فقه الحدیث به بررسی متنی و تحلیل‌های درون روایتی بیشتر توجه نموده‌اند.^۲

در کنار آسیب‌های احتمالی روایات، آسیب‌های مربوط به مفسران نیز در انتخاب نوع روایات وجود دارد که به‌نوبه خود قابل بررسی است چراکه برخی معتقدند ذوق و پیش‌داوری مفسران در انتخاب احادیث دخالت دارد و روایاتی برمی‌گزینند که با ذوق فلسفی و فقهی و کلامی آنان همساز است از این جهت است که تفاسیر مآثور یکسان نیستند و متفاوت‌اند.^۳

به‌طور کلی، آسیب‌هایی را که به نحوی متوجه روایات می‌شود می‌توان در سه دسته جای داد:^۴

۱- آسیب‌هایی که به لحاظ روش شناسانه یا روش‌های تفسیری، مورد توجه واقع می‌شود، نظیر تفسیر به رأی، ناکارآمدی و محدودیت روش تفسیر روایی در پاسخ‌گویی به پرسش‌های بی‌شمار قرآنی و نیز، خلط تفسیر با تأویل می‌باشد.

۲- آسیب‌هایی که صرفاً به فهم روایت یا روش فهم آن بازمی‌گردند، نظیر تصحیف، ادراج، تقطیع، سقط، زیاده، تعارض اخبار، حذف و یا فقدان قراین و زمینه‌های صدور حدیث و جز آن‌ها.

۳- آفاتی که تنها به عوارض ذاتی روایات یا روایان آن‌ها و یا نحوه تحمل و... آنان ارتباط دارد؛ فارغ از هرگونه عامل مؤثر در فهم حدیث که نوعاً در اثر کم‌توجهی و غفلت کاتبان و یا گزارشگران آن در نگارش و استنساخ مجموعه‌های حدیثی و یا نقل آن‌ها پدید آمده است، یا در اثر عدم صلاحیت و شرایط لازم مفسر و یا انحراف فکری و اختلاف مبانی تفسیری وی بروز نموده است

۱. طباطبایی، جلد ۱۲، ص ۱۱۲.

۲. طباطبایی، جلد ۱، ص ۴۷ و ۹۷ و ۱۱۹ و ۱۴۰ و ۱۴۶ و ۱۴۷.

۳. مرتضایی، صص ۷۳-۷۱.

۴. محمدتقی دیاری بیدگلی، آسیب‌شناسی روایات تفسیری (مطالعات تفسیری)، سال ۲، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۰، ص ۸۰.

۲,۲,۱ گونه‌های روایات تفسیری

مراجعه به کتب تفسیر روایی و ارزیابی روایات وارد شده در ذیل آیات، نشان می‌دهد که این روایات به گونه‌هایی قابل تقسیم‌اند؛ گونه‌هایی که نشان از کارکرد متفاوت این روایات دارند، پس «گونه‌های روایات تفسیری» عنوانی است که شیوه و نوع رابطه روایت با آیه را بیان می‌کند.^۱

با توجه به اینکه صاحب‌نظران در این زمینه تقسیم‌بندی‌های متفاوتی را ارائه داده‌اند نگارنده در این تحقیق سعی بر آن داشته است که تقسیم‌بندی را ارائه دهد که نسبت به موارد مشابه اش جامع و کامل تر باشد.

بنابراین روایات وارد شده ذیل آیات مبارکه سوره لقمان در یازده گونه ذیل تقسیم شده است:

- ۱- ایضاح لفظی ۲- ایضاح مفهومی ۳- تبیین مصداق (جری و تطبیق) ۴- بیان لایه‌های
- معنایی (تأویل) ۵- ترسیم فضای نزول ۶- بیان علت و حکمت حکم ۷- استناد به قرآن
- ۸- اختلاف قرائت‌ها ۹- پاسخگویی با قرآن ۱۰- روایات بیان فضایل سور و آیات ۱۱- روایات اخلاقی

۳,۲,۱. آموزه‌های روایات

پیام و برداشتی کوتاه است که با توجه به روایات وارد شده ذیل آیات سوره فهمیده می‌شود. این پیام‌ها به اقسامی مختلف قابل تقسیم می‌باشند از قبیل: اخلاقی - اجتماعی - اعتقادی - علمی و...

که تفصیل این مبحث انشاء... در فصل مرتبط خواهد آمد.

^۱. مهدی مهریزی، روایات تفسیری شیعه - حجیت و گونه‌شناسی (نشریه علوم قرآن و حدیث، شماره ۵۵، بهار ۸۹) صص ۲۱-۹.

۱،۲،۴. سوره لقمان

این سوره مبارکه سی و یکمین سوره (۳۱) از سوره صد و چهارده گانه قرآن کریم؛ شمارش آیات آن از سی و چهار (۳۴) تجاوز نمی کند. مجموع آیه های این سوره، در مکه نازل گردیده^۱ و لذا می گویند سوره لقمان از سوره های مکی است جز آیه های (۲۹-۲۸-۲۷) که در مدینه نازل شده است و به دستور پیامبر در این سوره قرار گرفته است، ولی هرگز دلیل قطعی بر آن ندارند که این سه آیه در مدینه نازل شده است بلکه با توجه به مفاد آنها که مانند بیشتر آیات مکی، پیرامون مبدأ و معاد بحث می کند، می توان گفت که این - سه آیه در مکه نازل گردیده است از این جهت به نظر می رسد مجموع آیات این سوره در مکه نازل شده است.^۲

هر سوره ای از سوره های قرآن، با اینکه از آیات مختلفی که هر کدام برای خود مفاد خاصی دارند، تشکیل شده است - مع الوصف - مجموع آیات هر سوره، هدف یا اهدافی را دنبال می کند که با در نظر گرفتن آیات این سوره، هدف آن آشکار و روشن می گردد.

هدف اساسی از (۳۴) آیه سوره لقمان، مبارزه با شرک و دوگانه پرستی است و ایجاد توجه به خدا و سرای دیگر است و با بررسی مجموعه آیه های این سوره خواهیم دید که غرض نهایی از تشریح اسرار آفرینش و طرح مواعظ بزرگ لقمان حکیم، همان توجه به خدای یگانه و محو آثار شرک و بت پرستی است و چون پاره ای از آیات این سوره را، سخنان حکیمانه او تشکیل می دهد از این جهت نام آن حکیم روی این سوره نهاده شده و می گویند «سوره لقمان» یعنی سوره ای که در لابه لای آیات آن، سخنان و اندرزهای لقمان حکیم وارد شده است.^۳

^۱ ابوالفضل بهرام پور، تفسیر مبین، قم، نشر آوای قرآن (ج ۱، ص ۴۱۱؛ جعفر سبحانی، مری نمونه، بی جا (قم)، نشر دفتر

تبلیغات، زمستان ۱۳۷۳) ص ۱۱.

^۲ سبحانی، همان، ص ۱۱.

^۳ سبحانی، ص ۱۲؛ سید محمد تقی مدرسی، سوره های قرآن - درونمایه و محورها (ترجمه: محمد تقدیمی صابری، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۶) صص ۹-۱۷۵؛ بهرام پور، ص ۴۱۱؛ محمد رضا صفوی، تفسیر قرآن - سوره لقمان، نشریه فلسفه و کلام، سال ۶، شماره ۱، آذر ۱۳۴۳) ص ۳.